

Verslag Platform Groen erfgoed

Thema: Van opdrachtgever tot hovenier: kennisoverdracht bij onderhoud en beheer

Op 5 oktober 2016, locatie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

Natascha Lensvelt – Hovenierswerk in vogelvlucht

Er is niet veel geschreven over de ontwikkeling van het hoveniersvak in Nederland. Met behulp van verspreide gegevens kan een globaal beeld geschetst worden van de taken en vaardigheden van de hovenier in voorgaande circa vijf eeuwen.

Al in de zestiende eeuw waren de Nederlandse hoveniers, inclusief de Zuidelijke Nederlanden, internationaal vermaard. In *Tuinkunst* (1996) schrijft Albert Postma dat zowel Karel V als zijn zoon Filips II al in de zestiende eeuw gebruik maakten van de diensten van Vlaamse hoveniers. De hoveniers gaven aangeleverde 'platte' ontwerpen een driedimensionale invulling met o.a. beplanting. Kennis van het leiden van water, bodem en grondbewerking, beplanting en vermeerdering was aanwezig.

De Hortus Leiden had ook al vroeg een internationaal netwerk. De Nederlandse apotheker Dirk Cluyt werd hortulanus onder leiding van Carolus Clusius. Cluyt werd als ervaren tuinier verantwoordelijk voor het onderhoud, de teelt en vermeerdering van de gewassen. Hij schreef het boekje *Vande Bijen*. De hortulanus van Boerhaave, Jacob Ligtfoot (de 18de eeuw) bezat zelfs een bibliotheek met Nederlandstalige kruidboeken en *De Bijzondere Aenmerkingen* van Pieter de la Court (1737). Dit jaar start Lenneke Berkhout haar promotieonderzoek naar de hoveniers aan het hof van Oranje Nassau in de 17de en 18de eeuw. De Haagse hoveniers rolden via familiebanden het vak in. Hun taken waren het materialiseren van nieuwe ontwerpen en het onderhoud. Het werk was hiërarchisch georganiseerd: Jan van der Groen hield toezicht en er was een hovenier voor de dagelijkse leiding van het onderhoud. Deze hovenier betaalde zelf weer enkele vaste knechten.

Hoe kwamen de hoveniers aan hun kennis? In de 18de eeuw verschenen talrijke almanakken en handboeken, zowel Nederlandse als vertaalde. De handboeken waren voor een breed publiek geschreven, waaronder eigenaren van landgoederen en buitenplaatsen. Mondelinge overdracht was echter minstens zo belangrijk.

Rita Mulder –Radetzky schrijft over de Duitser Johann Hermann Knoop en zijn aanstelling tot 'gardenier' aan het hof van Maria Louisa in Leeuwarden. Volgens het arbeidscontract was Knoop belast met toezicht op en het uitvoeren van onderhoud zoals het snoeien van bomen en hagen en het vermeerderen en cultiveren van oranjebomen en andere exotische planten. Bovendien moest hij 'dames of heren van fatsoen' die in de tuin kwamen wandelen beleefd ontvangen en begeleiden. Deze hovenierstaak is net als de eerder genoemde taken nog altijd actueel.

De introductie van de landschapsstijl betekende voor de hovenier een noodzaak om kennis te verwerven over een totaal nieuwe ruimtelijke vormgeving, een ander sortiment en andere plantwijze. Eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw breidden steden uit en legden stads- en singelparken en begraafplaatsen aan. Nieuwe buitenplaatsen werden kleiner, oude soms verkaveld en buitenplaatsen werden steeds vaker permanent bewoond. Ook organisatorisch moet het onderhoud in deze periode veranderd zijn. Voor kleinere tuinen is minder personeel nodig. Hoveniersbedrijf konden meerdere tuinen onderhouden. Een aantal van deze bedrijven heeft tot in de twintigste eeuw als familiebedrijf gefunctioneerd.

Om goed en voldoende plantmateriaal te kunnen kweken en toepassen waren veel opgeleide kwekers en knechten nodig. Dit is het begin van de opleidingen landmeten, ontwerp, kweken en hovenier. In 1872 werd de Koninklijke Maatschappij Tuinbouw en Plantkunde (KMTP) opgericht, nu bekend als Groei & Bloei. Zij maakte zich sterk voor beter tuinbouwonderwijs. De tuinbouwschool Linnaeus werd opgericht in 1867, maar heeft in die vorm maar 20 jaar bestaan.

De buitenplaatseigenaren waren in de zeventiende, achttiende en ook nog in negentiende eeuw bovengemiddeld ontwikkeld op het terrein van tuinbouw, tuinkunst, bos- en landbouw. Steeds vaker echter vonden landgoed- of buitenplaatseigenaren een betrekking buitenshuis. Gedetailleerde instructies aan de tuinbaas of hovenier worden zeldzamer. Het opdrachtgeverschap veranderde. De lokale overheid werd een belangrijker opdrachtgever. De plantsoendienst was een grote afdeling

van de gemeentelijke organisatie. Zowel opdrachtgevers, als omvang en gebruik van de groenaanleg en kennisoverdracht veranderden dus.

De specialisatie in het werkveld zette door: hovenier, fruitteelt, tuiniersvak, bloemisterij, boomkwekerij: het werden aparte richtingen met eigen onderwijs. De Van Swieten Tuinbouwschool in Frederiksoord startte in 1884 en de bedrijfscursussen van de Heidemij in 1903. Uit de Heidemij-cursussen is de HBCS voortgekomen (nu Van Hall-Larenstein in Velp), en de MBCS (nu onderdeel van Helicon) en ook de praktijkschool in Schaarsbergen, IPC. De heer Egbers beschrijft op de website historie-hovenier.nl ontwikkelingen in de twintigste eeuw. Na WOII nam het aantal stedelijke vakscholen snel toe. De Mammoetwet zorgde vanaf 1968 voor de opdeling in lbo, mbo en hbo. De beroepsopleidingen verzorgden nu ook basisvakken zoals Nederlands. Die nuttige vakken gingen wel van de tijd voor het vakmanschap af. De kwalificaties knecht (of assistent), aankomend en vakbekwaam hovenier deden hun intrede.

Hoveniers van nu. Het imago van de hovenier bij het grote publiek en onder jongeren is niet zo goed. De economische crisis van de jaren 1980, het inzetten van werklozen in het openbaar groenonderhoud, is een factor geweest op de negatieve beeldvorming. Het verbreken van band tussen de hovenier en voedselvoorziening kan ook een rol hebben gespeeld. Een derde factor is de huidige onderwaardering voor handwerk en ambacht. Minister Bussemaker heeft dit onderkend en probeert er verandering in te brengen. Vraag is hoe we tot een imagoverbetering kunnen komen. De branchevereniging VHG is tot inzicht gekomen dat verbetering van kwaliteit wenselijk is. Er is op korte termijn een tekort aan hoveniers voorzien, terwijl de instroom van jonge mensen in het MBO afneemt. De VHG is voornemens de "meestertitel" te introduceren. Dat betekent dat weer wordt gedacht aan een structuur waarbij je je verdergaand kunt bekwalen. Vakbekwaam hovenier is het nu hoogste niveau, en dat is vrij basaal. Graden kunnen voor het opbouwen van kennis een goede structuur bieden, mits de gradaties ook werkelijk inhoud hebben.

Hoveniers zoals hier besproken waren niet altijd hoveniers die in een historische omgeving werkten. Integendeel, vaak werd van ze verwacht dat ze kennis hadden van de nieuwste mode in tuinstijl en sortiment. Het werken in groen erfgoed is een nieuw specialisme te noemen. Het willen bewaren, en soms ontwikkelen, van oude tuinen en parken vraagt om een andere benadering: het zoeken naar de balans tussen historie en vooruitgang, tussen koesteren wat je hebt en kansen zien voor de toekomst. De 'erfgoedhovenier' is betrokken, doet aan kennisdeling en weet wanneer hij de hulp van een andere specialist nodig heeft.

Hoe ontwikkel je het specialisme? Er is een enkele cursus (zie presentatie Monique de Rooij). En er is mondelinge kennisuitwisseling tussen vakgenoten, zoals bij het Gilde van Tuinbazen en de Vereniging Erfgoedhoveniers. België kwam in 2015 met een *Methodologie voor het beheer van historische tuinen en parken*. Elk tuinelement krijgt een historische introductie en aanbevelingen voor onderhoud en restauratie. Het laatste hoofdstuk geeft aanbevelingen voor het opstellen van een beheerplan. Gratis beschikbaar via <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/methodologie-voor-het-beheer-van-historische-tuinen-en-parken-in-vlaanderen>

In Duitsland schreef Michael Rohde *Pflege Historischer Gärten*. Hier wordt dieper ingegaan op technische details, met tekeningetjes uit historische handboeken. Het geheel aangevuld met praktijkvoorbeelden uit het beheer. Alleen nog antiquarisch verkrijgbaar.

English Heritage heeft *The Management and Maintenance of Historic Parks, Gardens and Landscapes* (2007) uitgebracht voor iedereen die bij groen erfgoed betrokken is. Voorbereidend werk zoals management van personeel en vrijwilligers en risico's op schade zijn opgenomen. En enkele concrete aanbevelingen m.b.t. groeiplaatsomstandigheden, ecologie, snoei en machines. Iets dergelijk hebben we in Nederland niet. Wel is er de Uitvoeringsrichtlijn voor Hovenierswerk in historische tuinen en parken, zie presentatie Ruurd van Donkelaar hieronder.

Voor een goede omgang met groen erfgoed is meer gepubliceerd onderzoek naar de uitvoeringspraktijk van het hovenierswerk nodig. Technische gegevens zijn nodig over: in welke situatie werd wat voor beschoeiing of oever aangelegd? Hoe waren de plantverbanden en plantafstanden in verschillende perioden en tuinstijlen? Hoe werd de beplanting gemengd? Uit dat

soort concrete historische gegevens, gecombineerd met goed vakmanschap is inspiratie te halen, zowel voor het onderhoud nu, als voor oplossingen voor hedendaagse problemen en kansen in het groenbeheer. Het vakmanschap van de hovenier kan een waardevolle, zo niet onmisbare, maatschappelijke bijdrage leveren.

Volledige tekst beschikbaar op: <http://cultureelerfgoed.academia.edu/NataschaLensvelt>

Ruurd van Donkelaar – Uitvoeringsrichtlijn hovenierswerk in historische tuinen en parken

Het doel van deze uitvoeringsrichtlijn is het borgen en verbeteren van de kwaliteit van onderhoud van groen erfgoed. Daarnaast biedt de publicatie kans om het werk aan groen erfgoed als specialisme te belichten. De richtlijn kwam tot stand op initiatief van de Vereniging Erfgoedhoveniers en met ondersteuning van de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM). ERM stelde een werkgroep samen met uitvoerders en opdrachtgevers uit het veld (zie opsomming in de richtlijn). Ruurd van Donkelaar (Ruurd van Donkelaar Groenadvies) trad op als rapporteur.

De richtlijn kan gebruikt worden door in groen erfgoed werkzame hoveniers, om hun werkzaamheden en streefbeelden aan te toetsen. Eigenaren en opdrachtgevers kunnen met de URL in de hand tot een goede opdrachtverlening komen. De URL kan dus een hulpmiddel zijn bij het opstellen van een beheerplan of opdrachtschrijving. Het kan de communicatie tussen opdrachtgever en uitvoerder verduidelijken. De URL dient dan eigenlijk als uitgangsdokument voor de kwalitatieve uitvoering. Verder is de algemene informatie over tuinstijlen en tuinelementen te gebruiken voor wie in een beknopt bestek informatie zoekt. Daarnaast is de richtlijn in te zetten bij het opleiden van medewerkers, stagiaires en vrijwilligers.

Wat staat er nu precies in? Deze URL beschrijft de meest voorkomende onderhoudswerkzaamheden in historische tuinen en parken zoals tuinen en parken op landgoederen en buitenplaatsen, parken in openbaar groen, wijk en wegbeplanting, boerenerven, pastorietuinen en oude villatuinen. Het document begint met een algemene typering van het werk, de definities en de algemene uitgangspunten en benodigde vaardigheden. Dan volgt een hoofdstuk over de werkvoorbereiding, rollen en verantwoordelijkheid. Ook zijn hier aandachtspunten voor de uitvoering meegegeven bijvoorbeeld met betrekking tot het voorkomen van schade en hoe te handelen bij onverwachte vondsten.

Hoofdstuk 4 en 5 beschrijven de tuinonderdelen in historische context en de uitvoerende werkzaamheden daaraan. Zowel waterpartijen, verhardingen en tuinelementen als het onderhoud van beplantingen komen aan bod. Per element wordt ingegaan op het historisch beeld, het doel van het onderhoud, het materieel en de werkwijze, de uitvoerende werkzaamheden en specifieke aandachtspunten.

URL is een richting gevend instrument, geen in beton gegoten regelgeving. De beheervisie en beheerplan geven de richting aan, het doel is belangrijker dan werkwijze en de uitvoeringsfrequentie, er is ruimte voor interpretatie, maatwerk, traditie en eigenheid. En natuurlijk is er ruimte voor ontwikkeling in tijd, het is immers een levend monument. De URL geeft ruimte voor creativiteit en lokale bijzonderheden; afwijkingen van de URL kunnen gefundeerd vastgelegd worden.

Naast de URL is er een beoordelingsrichtlijn (BRL) ontwikkeld. De URL gaat over de manier van uitvoeren, de BRL over de kwaliteit van het bedrijf. Via de BRL kunnen hoveniersbedrijven zich laten certificeren. Een van de eisen die in de BRL gesteld wordt aan het bedrijf is het kennisniveau, dat op orde moet zijn. De BRL betekent op die manier een steun in de rug voor het opzetten van cursussen, opleidingen en andere vormen van kennisoverdracht en kennisdeling. Een gecertificeerde hovenier moet zijn vakkennis namelijk bijhouden. De URL kan de inhoud bieden voor een opleiding. De BRL is zojuist vastgesteld.

De URL is geen statisch document. We hopen dat er veel feedback komt zodat een volgende versie weer beter zal zijn. De wens is dat de URL een bijdrage levert aan de kennisontwikkeling van bevlogen en bekwame hoveniers, ook onder de nieuwe generatie.

Uit de zaal:

-Ik vind de URL vrij algemeen, hij mag van mij gedetailleerder zodat ik 'm echt als handboek bij mijn werk kan gebruiken. Antwoord: we hebben een midden moeten zoeken tussen gebruikers met een hoger en lager kennisniveau. Sommige gebruikers doen nu minder dan in de URL beschreven staat, anderen meer. Het doel is de gemiddelde uitvoeringskwaliteit omhoog te krijgen.

- Er is aangekondigd dat de URL aan de SIM-onderhoudssubsidie (RCE) gekoppeld wordt. Wanneer gebeurt dat? Antwoord: dat gaat de eerstvolgende ronde, in 2017, in.

Speakerscorner

Lenneke Berkhout doet een promotie-onderzoek naar de hoveniers in dienst van de Prins van Oranje in de 17de en 18de eeuw. Daarvoor is een goed archief beschikbaar. Ze wil daarbij een vergelijking maken met de hoveniers werkzaam voor andere adellijke families. Daarvoor is ze afhankelijk van soms minder toegankelijke (familie)archieven. Graag ontvangt ze informatie over beschikbare archieven op dit onderwerp op: lenneke.berkhout@gmail.com

Hennie Blikman - Wat is de meerwaarde van het Beheersysteem CMSi voor groen erfgoed beheerders

CMSi is een data-systeem waarin het beheer van terreinen en gebouwen geregistreerd en georganiseerd kan worden. Het bevat 3 modules, planning, vastgoed en natuurdata. Zojuist opgeleverd is de cultuurhistorische module, ontwikkeld in samenwerking met de RCE.

Naast Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer, zijn er ook kleinere gebruikers, zoals het Goois natuurreservaat. De Engelse National Trust is medeontwikkelaar en gebruiker.

Het beheerprogramma heeft een modulaire opbouw wat betekent dat je kunt kiezen hoeveel van de beschikbare delen (modules) je wilt gebruiken. Je kunt ook kiezen hoeveel licenties je afneemt; het kan op één pc draaien, maar ook op honderden. Het programma is in alle talen beschikbaar.

CMSi werkt via gis, en is te koppelen aan andere gis-systemen. Nog in ontwikkeling is een mobiele app, waarbij er dus in het veld geraadpleegd en gewijzigd kan worden.

Wat voor data kun je er in kwijt? Natuurmonumenten gebruikt CMSi voor registratie van gebouwen, terreinen, wetgeving en subsidies, en voor de planning van het beheer. Informatie over de gebieden omvat bijvoorbeeld een visie, beheerplan, planning in middelen (tijd en geld), budgettering, verslaglegging, maar ook tijdschrijven zou je erin kwijt kunnen. Voor gebouwen is ook van alles mogelijk zoals vastgoedtransacties, percelen administratie, juridische belemmeringen, overeenkomsten, beschrijving van de bouwwerken of losse elementen (cultuurhistorisch, landschap, recreatie, aardkundig), en roerend erfgoed.

Het vastleggen zorgt ervoor dat het makkelijker wordt om te leren van het uitgevoerde beheer. Heeft het effect wat we gedaan hebben? De 18jarige beheervisie, het 6-jaren plan, de kwaliteitstoets die Natuurmonumenten iedere 6 jaar maakt en de jaarcyclus, kunnen nu beter gemonitord worden. Van belang is de integratie van de verschillende gegevens van gebouwen, parken, natuurwaarden en archeologie. Dit moet een beter inzicht geven in de vele aspecten binnen een terrein. Die objecten en waarden zijn ingetekend op de kaart en zo eenvoudig zichtbaar. Er is een volledige gis integratie (Maplink, ArcGIS, QGIS, MapInfo).

Van belang is ook het collectief geheugen dat je opbouwt. Bij uitval of opvolging van een beheerder kan de nieuwe beheerder alle gegevens in het systeem vinden. Informatie-overdracht verbeteren is een belangrijke drijfveer om aan de ontwikkeling van CMSi mee te werken. Mocht je interesse hebben kijk dan op www.software4conservation.com

Uit de zaal:

-Kun je ook documenten zoals een historisch onderzoek of foto's aan CMSi koppelen? Antwoord: ja dat kan. Natuurmonumenten heeft een koppeling met haar *documentmanagementsysteem* gemaakt.

-Kunnen meerdere mensen wijzigen in het systeem? Ja dat kan, de autorisaties voor verschillende modules kun je zelf regelen.

- Er is cultuurhistorische informatie als tekst ingevoegd. In de demo zijn dat de registeromschrijvingen van de RCE, maar dat staat er niet bij, geen bronvermelding. Hoe weet je wat de waarde is van die teksten, en of ze verouderd zijn? Wordt het mogelijk bronvermelding toe te voegen? Antwoord: Alle teksten worden door de cultuurhistorici van Natuurmonumenten toegevoegd. Wijzigingen worden door hen gevalideerd. Er is op dit moment inderdaad geen bronvermelding.

Monique de Rooij - Welke opleidingen en andere vormen van kennisoverdracht zijn er? Case provincie Gelderland

Provincie Gelderland is van mening dat investeren in groen loont. Dat is ook gebleken uit het rapport van Witteveen en Bos waarin de maatschappelijke baten van de groene omgeving zijn onderzocht. Gelderland heeft €5 miljoen subsidie voor groen erfgoed op buitenplaatsen en landgoederen verleend. Verder is de behoefte aan informatie geïnventariseerd en zijn de verschillende doelgroepen apart benaderd.

Voor landgoedeigenaren zijn praktijkdagen georganiseerd, zo'n twee tot drie keer per jaar. Voor zo'n dag werd een thema gekozen, een locatie bij een van de eigenaren die iets kon laten zien in het kader van dat thema. Men kon zo bij elkaar in de keukens kijken. Er kwamen telkens zo'n 30 eigenaren / beheerders die in 3 groepen met verschillende invalshoeken werden rondgeleid. Gevolgd door een plenaire nabespreking. Thema's waren bijvoorbeeld zichtlijnen, of het managen van vrijwilligers. Naar dat laatste is trouwens nog altijd veel vraag.

Ook waren en voor deze doelgroep zogenaamde Ronde tafels gesprekken met ervaren beheerders waaronder Geldersch Landschap en Kasteelen. Deze grote terreinbeheerder heeft veel ervaring met grote klussen die veel eigenaren maar een enkele keer in hun leven doen, zoals baggeren. Eigenaren konden hier met vragen terecht.

Voor iedereen toegankelijk is de Routekaart, een aantrekkelijk vormgegeven wegwijzer die eigenaren in stappen op weg kan helpen met ontwikkeling en onderhoud. En Tips en trucs met betrekking tot onderhoud van monumentaal groen. Beide op de website:

http://www.duurzamelandgoederen.nl/home/Monumentaal_groen

Een andere doelgroep van de provincie waren de hoveniers. De kwaliteitsregeling Kennis & Kunde bestond al voor gebouwd erfgoed. Deze is er nu ook voor groen erfgoed. De kwaliteitsregeling is vergelijkbaar met de eerder genoemde BRL (Stichting ERM). Die twee regelingen zijn ook op elkaar afgestemd zodat er geen dubbele certificeringen nodig zijn. In de regeling wordt van hoveniers die zich willen laten registreren gevraagd om een bedrijfsontwikkelingsplan. Het register is openbaar en er is een koppeling met de provinciale subsidie.

Er zijn 9 vakdisciplines onderscheiden: je kunt je als hovenier voor een of meerdere disciplines laten registreren, afhankelijk van je specialisatie(s). Het volgen van training of opleiding is een standaardisatie in de Kennis en Kunde regeling. Voor groen gaf dat een probleem want er was geen opleiding voor hoveniers. Om die reden heeft de provincie Gelderland samen met het Gelders Restauratie Centrum en de Vereniging Erfgoedhoveniers een cursus opgezet. Het is een basiscursus van vier dagen, op vier locaties. Het levert een certificaat op. De cursus is dit jaar al vol. Zie

<http://www.geldersrestauratiecentrum.nl/cursussen/72-historische-tuinen-en-parken-in-theorie-en-praktijk>

De derde doelgroep waar de provincie zich op richt zijn vrijwilligers. Landschapsbeheer Gelderland heeft al 15 buitenplaatswerkgroepen opgezet voor het werk binnen de beschermde aanleg. De provincie neemt vrijwilligers serieus, ze verrichten enorm veel werk. Is samenwerking met de National Trust is er via het SHARE project aandacht geweest voor het werken met en opleiden van vrijwilligers. Daarnaast is de provincie betrokken bij het ontwikkelen van aandacht voor groen erfgoed op het MBO. De onderwijsmolen draait echter traag. Het is de kunst leerlingen te enthousiasmeren voor groen erfgoed. Groenhorst College in Velp en het groenblauwe netwerk willen aandacht aan het onderwerp geven.

Conclusies, *lessons learned*:

- Het op maat aanbieden van informatie aan de verschillende doelgroepen werkt het best.
- Versterk de hele keten, niet een onderdeel.
- De overheid kan kennisoverdracht stimuleren en faciliteren
- Subsidies voor groen blijven nodig.

Uit de zaal: in hoeverre kunnen de door Gelderland ontwikkelde producten in andere provincies gebruikt worden? De kwaliteitsregeling Kennis & Kunde wordt zeker voor gebouwd al in verschillende andere provincies gebruikt, dat zou voor groen ook kunnen. Er is in ieder geval uitwisseling met Overijssel en Utrecht. Opvallend was ook dat de op de cursus voor hoveniers mensen uit het hele land afkomen.

Let op, wijziging: Volgend platform is niet in maart. In plaats daarvan is er een gecombineerde bijeenkomst met het Platform Kastelen en buitenplaatsen op vrijdagmiddag 19 mei 2017 te Amersfoort!